

Петро Кралюк (Острог)

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА Й БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Створення Острозької академії в 1576 р. й пов'язане з цим видання Острозької Біблії, в певному сенсі, стало відповіддю української еліти на культурні виклики католицького й протестантського Заходу.

Думка острозьких інтелектуалів працювала в напрямі вироблення конкурентноздатної богословської й філософської культури, яка б могла протистояти західній експансії. Вони намагалися максимально використати потенціал візантійської та давньоруської традицій, обережно адаптуючи елементи культури Заходу. В Острозькій академії (хай і не безпроблемно) творився синтез культур Сходу й Заходу, синтез, на основі якого мала б постати оригінальна культурна традиція. Виявом цієї тенденції стала Острозька Біблія [1], укладена з допомогою виладачів й, очевидно, студентів Острозької академії.

Будучи надрукованою на початку 80-х рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван та румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що збереглося чимало примірників цього видання. При гіпотетичному накладі 1000-1500 примірників до нашого часу дійшло близько 300 примірників, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусії, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини, Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота з підго-

товки Острозької Біблії розпочалася у середині 70-х рр. XVI ст. У 1575 чи 1576 рр. виник гурток вчених, які працювали над підготовкою до друку цього видання. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів. Робота над повним корпусом Біблії було складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. До появи Острозької Біблії в православних слов'ян не було повного тексту Святого Письма Старого й Нового Завіту.

Чи не найголовнішою проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за основу для Острозької Біблії. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені В.-К. Острозького. Там говориться про те, що не було знайдено ні однієї книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Завіту, перекладені старослов'янською мовою. Щоправда, така книга виявилася у великого князя московського Івана Васильовича, яку в нього випросив Михайло Гарабурда, писар Великого князівства Литовського. Очевидно, малася на увазі Геннадієва Біблія, але про неї говорилося так, що вона була перекладена ще за часів Володимира Великого. Було знайдено також багато інших біблійних текстів різними мовами й досліджено їх. Проте між ними виявилися значні відмінності, що дуже збентежило князя. Далі він говорить про те, що сумнівався, чи вдасться йому довершити роботу, яку розпочав. Зрештою, вирішив не припиняти роботу. Йому вдалося добути біблійні тексти з римських країв, кандійських островів, грецьких, сербських і болгарських монастирів, а також з Константинополя. Порівнявши тексти, князь вирішив зупинитися на грецькому перекладі Семидесяти двох, оскільки він найкраще узгоджувався з єврейським та слов'янськими текстами. Аналіз Острозької Біблії підтверджує свідчення передмови до цієї книги. Використовуючи уже існуючі старослов'янські переклади, її укладачі звіряли їх із Септуагінтою, як цього вимагала традиція Східних церков. Окрім того, використовувалися ними й латиномовна Вульгата, тексти різних слов'янських та неслов'янських перекладів, можливо, також і староеврейський текст.

Редактори Острозької Біблії зробили велетенську роботу, здійснивши порівняльний аналіз різноманітних біблійних текстів. Навіть у Західній Європі, де філологічна наука була до-

статньо розвинутою, до подібної роботи лише приступали. Про те хто редагував Острозьку Біблію, на жаль, ми не маємо достатньо інформації. Висловлювані міркування з цього приводу переважно мають гіпотетичний характер.

Імовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом Герасима Смотрицького. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Біблії. Також можна припустити, що Г. Смотрицький є автором вірша-присвяти на герб князів Острозьких, яким, власне, й відкривається Біблія. Деякі дослідники вважають, що він є автором передмови, написаної від імені В.-К. Острозького.

Важливу роль в укладенні Острозької Біблії відіграв також Іван Федорович (Федоров). Останній є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Завіту. Із післямови випливає, що першодрукар не просто виконував технічну роботу, друкуючи Біблію, а й переймався тим, щоб не було помилок у книзі. Отже, міг виконувати якусь редакторську роботу. Щоправда, нам важко встановити, до чого вона зводилася.

До укладачів Острозької Біблії є підстави зараховувати Тимофія Михайловича. У 1580 р. він видав твір під назвою “Книжка, зібрані речей нужнійших въкратці скорого обрѣтенія в Книзе новаго завіта” (тобто – скорочене зібрання найпотрібніших речей, що допомагають швидко відшукати в Новому Завіті потрібні місця). Це був алфавітно-предметний покажчик до Нового Завіту. Укласти його могла лише людина, що добре знала новозавітні тексти. Очевидно, саме Тимофій Михайлович працював над редагуванням Нового Завіту.

Певний стосунок до роботи над Острозькою Біблією могли мати Михайло Гарабурда, королівський секретар, відомий у той час дипломат, греки Діонісій Раллі та Євстахій Натаніель, що допомагали перекладати Септуагінту, та інші.

Хоча Острозьку Біблію до друку готували різні фахівці (знавці сакральних мов та біблійних текстів, учені-філологи, майстри друкарської справи), все-таки головну роль у її появі відіграв В.-К. Острозький. Саме він зумів зібрати вчених редакторів, запросив до себе друкаря І. Федоровича. За його вказівкою збиралися біблійні тексти з різних країн. Зрештою, він виділив великі кошти для роботи над Біблією і для її друкування. Мотиви видання книги (принаймні частково) були

пояснені в передмові до Біблії, написаній від його імені. Князь говорив, що відважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже, знаючи, як нелегко людям спастися. Для В.-К. Острозького видання Біблії передусім було богоугодною справою. Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час на українських землях, ведучи мову про переслідування "Христової Церкви", тобто православ'я. Зазначені мотиви подані в передмові з суб'єктивної позиції. І це зрозуміло. Хоча можна не сумніватися, що мотиви особистого спасіння, яке князь сподівався отримати завдяки здійсненню богоугодних справ, у т.ч. й друку Біблії, а також намагання зміцнити позиції православної церкви, покровителем якої в Речі Посполитій він офіційно вважався, стояли на першому місці. Певну роль міг у цій справі відіграти й "магнатський гонор". Князю важливо було зробити таку справу, завдяки якій про нього б заговорили, зріс його престиж та й завдяки якій він би залишив про себе пам'ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також йдеться в передмові.

Видання Острозької Біблії стало результатом колективної праці своєрідного "друкарського цеху". Сам друкар писав, що працював разом з помічниками і моїми однодумцями. Ми не можемо точно датувати вихід Острозької Біблії. Збереглося два типи примірників цієї книги з різними колофонами (вихідними даними на останній сторінці). На одних стоїть дата 12 липня 1580 року, на інших – 12 серпня 1581 року. Зустрічаються також примірники з обома колофонами.

З погляду дня сьогодення, видання Острозької Біблії не мало стосунку до філософствування. Насправді, це не так. Ще в часи Київської Русі виробився погляд, що філософствування – це інтерпретація біблійних текстів. Тому збереглися примірники Острозької Біблії з помітками-маргіналіями. Вони свідчать про спроби українських книжників осмислити Священне писання, вписати його фрагменти в контекст сьогодення.

У передмові до Біблії, написаній Г. Смотрицьким, йдеться про те, як треба трактувати її. Священне писання, вважав він, варто досліджувати "неземними очима". Лише тоді можна врятуватися від "бушування противних вітрів еретичного хитрування", обману, гордості, діянь антихриста. "...відкрий очі духовні твого серця, і відкинь марнословство і горді роздуми – це земське, ду-

шевне і бісівське, що не сходить згори. Але думаючи про горішне, зрозумій господні слова, що не просто Він наказує читати, але й досліджувати; а дослідивши, зберігати, що можна помістити, вміщати, а те, що не можна помістити, з вірою церкві представляти; а вона не має звичаю помилятися. Бо читання письма забиває, а духовне дослідження оживляє. Думаючи по інакшому, числені впали в оману і стали на дорогу погибелі” [2].

Отже, Г. Смотрицький закликав не просто читати біблійний текст, а заглиблюватися в його зміст, відкривати “духовні очі серця”, тобто спиратися на глибинне інтуїтивне сприйняття. При бажанні в цьому можна побачити “філософію серця”, яка мала традиції в попередні часи й отримала продовження в часи наступні (аж до Г. Сковороди). Правда, вважає Г. Смотрицький, духовне дослідження має межі й повинне узгоджуватися з церковним розумінням.

З одного боку, Острозька Біблія була відповіддю на закиди єзуїтського ідеолога П. Скарги в його книзі “Про єдність церкви божої під єдиним пастирем...” (1577), що старослов’янською мовою неможливо богословствувати (а отже, й філософствувати). Давши повний корпус біблійних книг цією мовою (реально створивши слов’янський біблійний канон), острозькі книжники продемонстрували, що існує база для богословствування цією мовою. Звідси стають також зрозумілими намагання українських полемістів кінця 16 – початку 17 ст. подати старослов’янську мову як “божественну”. Наприклад, це чітко простежується в І. Вишенського. Також у цьому контексті варто осмислювати появу різноманітних азбук, граматик, словників цієї мови, вершиною яких стала “Граматика” М.Смотрицького. Острозька Біблія кодифікувала оновлений українцями варіант старослов’янської мови, який набув поширення в православному слов’янському світі. Власне, мова Острозької Біблії – це вже не мова Кирила й Мефодія, на що звертав увагу І.Франко. Це була українізована старослов’янська мова. Видання Острозької Біблії стимулювало формування на цій мові релігійної, богословської термінології й розвиток богословської думки. З іншого боку, Острозька Біблія стала певною адаптацією західних традицій на українському ґрунті. І справа не лише в тому, що для її випуску скористалися технікою книгодрукування, яка прийшла з Заходу. При укладенні Біблії використовувалися як старослов’янські й грецькі тексти, що відповідало духу

давньоруських і візантійських традицій, так і тексти, які прийшли із Заходу – чеські біблійні переклади (фактично протестантського характеру), Вульгата, що була канонічним старозавітним текстом для католиків, можливо, також і протестантські польськокомвні переклади. Острозька Біблія стала своєрідною прелюдією для появи наприкінці 16 – початку 17 ст. полемічної православної літератури, написаної тогочасною українською книжною мовою. Ця література здебільшого створювалася викладачами, учнями Острозької академії або авторами, наближеними до їхнього середовища.

Як зазначалося, в Острозькій академії (хай і не безпроблемно) творився синтез культур Сходу й Заходу, синтез, на основі якого мала б постати оригінальна культурна традиція. Вказану тенденцію можна простежити у працях острозьких письменників. На початковому етапі вони виступали традиціоналістами, які переважно апелювали до ранньохристиянських, візантійських та давньоруських джерел.

Першою друкованою книгою Острозького культурного осередку вважається Азбука 1578 р. До неї додавалася пам'ятка давньоболгарської писемності "Сказання, як склав святий Кирило Філософ азбуку слов'янською мовою та переклав книги з мови грецької на слов'янську". Вміщене у Азбуці "Сказання..." орієнтувало на позитивне ставлення до філософії. Адже в творі святий Кирило іменується філософом. Як і в період Київської Русі, тут під філософією розумілася релігійна мудрість. Правда, таке розуміння швидко зникає. Йому на зміну приходить розуміння філософії в західному схоластичному дусі. В Україні філософію почали сприймати як "латинську науку", що прийшла із Заходу й використовувалася католиками для захисту свого віровчення. Зрештою, так воно й було. У західній схоластичній традиції існувало чітке розмежування "чистої" філософії й теології. Філософія трактувалася передусім як логічні знання, необхідні для захисту католицької доктрини. Така філософія не могла бути прийнятою острозькими книжниками. Звідси їхня "антифілософська спрямованість". Особливо вона чітко простежується у І. Вишенського, який закликає відкинути Аристотеля, інших філософів, а звертатися до біблійних і богослужбових текстів. Подібну "антифілософську спрямованість" маємо у "Пересторозі", інших творах, навіть у "Треносі" М. Смотрицького.

Острозькі книжники апелювали до творів неоплатонічного

характеру, що цілком відповідало давньоруській культурній традиції. Г.Смотрицький у “Ключі царства небесного” (1587) закликав прислухатися до “світільників великих” і “стовпів церковних, учителів грецьких” Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Афанасія, Кирила, Іоана Дамаскіна та інших, підкреслюючи, що саме від грецьких богословів увесь світ має мудрість, без якої Рим нічого не знає [3]. Широко використовував твори візантійських отців церкви і твори ранньохристиянських авторів Василь Суразький у “Книжиці в шести розділах” (1588, опублікований у 1598). Це був перший у православній українській полеміці трактат, що порушував широке коли дискутованих з католиками богословських питань – про сходження Святого Духа, про примат Римського папи, про вживання прісного й квашеного хліба в таїнстві євхаристії, про celibat пресвітерів та дияконів, а також про чистилище.

Острозькі книжники підготували до друку й видали фундаментальні твори візантійських богословів – “Книгу про піст” Василя Великого (1595), збірник проповідей Іоанна Златоустого “Маргарит” (1596). Останній автор користувався помітною популярністю. У 1605 р. Кипріян переклав “Бесіди на Євангеліє від Іоанна Златоустого”, а в 1612 р. “Бесіди на 14 посланій апостола Павла” цього ж автора (цей твір видрукував у Києво-Печерській лаврі Захарія Копистенський на початку 20-х рр. 17 ст.). Звернення до візантійської богословської спадщини простежується в творах Даміана Наливайка. У виданій ним книзі “Ліки на оспалий умисл чоловічий” (1607) використовувалися “Слова” І. Златоуста і “Тестамент... Василя, царя грецького... до свого сина... Лева Філософа”. Також при укладенні своїх “Лекцій слов’янських...” (видані перед 1627 р.) цей автор звертався до патристичної літератури.

Окрім отців церкви й ранньохристиянських авторів, на острозьких книжників справив помітний вплив ісихазм. Елементи цього містичного вчення помітні у І. Вишенського, інших представників консервативного крила в українській суспільній думці кінця 16 – початку 17 ст. Про зацікавленість ісихазмом свідчить поява в Острозі перекладу Кипріяна “Бесід та житія преподобного та богоносного отця нашого Макарія Єгипетського... про розумне мовчання чи про божественне бачення...” (1610). У практичному плані ісихастське вчення знаходило вияв у створенні представниками “острозького кола” відомих

монастирських обителів – Скиту Манявського, Межигірського монастиря, в оновленні І. Борисовичем Дерманського монастиря.

Однак незважаючи на консервативні моменти, йшов поступовий процес адаптації острозькими книжниками західної філософської традиції на українському ґрунті. Показовим у цьому плані можна вважати переклад Кипріяном трактату Гавриїла Севера "Синтагматіон..." (1603). Цей твір використовував філософські методи й логічні побудови латинської теології [4]. Адаптації культурних надбань Заходу на українському ґрунті сприяло й те, що при дворі В.-К. Острозького панувала культурна й релігійна толерантність і діяли представники різних традицій. В Острозькій академії працював запрошений із Краківського університету католик Ян Лятош, якого, до речі, називали й філософом. В Острозі, як уже говорилося, жив С. Пекалід – автор ренесансного типу. На замовлення В.-К. Острозького з'явився твір "Апокрисис..." (1698 або 1699 рр.), в якому простежується протестантські моменти. У кінцевому рахунку все це вело до того, що українські книжники засвоювали ідеї ренесансного гуманізму й Реформації [5].

У цьому сенсі цікава творчість вихованця Острозької академії М. Смотрицького [6], особливо його "Тренос..." Незважаючи на консервативні моменти, присутні в цьому творі, його автор, поряд із візантійськими авторами, намагався використовувати твори західних авторів. Хоча про "Тренос..." писалося багато, однак головна увага зверталася на його перший розділ, котрий високо цінувався через свої художньо-літературні достоїнства. Інші ж частини, що мали переважно теологічний характер, належним чином не досліджувалися. Проте богословська частина "Треноса..." цікава з багатьох причин. З одного боку, тут бачимо певні спроби адаптувати деякі надбання західної культури на українському ґрунті. З другого, перекласти здобутки східної богословської думки на одну з мов західного богословствування (польську). Зрештою в Україні визріла думка про необхідність прийняття філософії античності, яку використовували католицькі теологи. Теоретичне обґрунтування її здійснив З. Копистенський у "Палінодії...", де писав, що Аристотель, інші філософи, яких використовують латиняни, це філософи грецькі. Тому їх можуть і повинні прийняти православні [7].

Очевидно, філософія як окрема дисципліна не викладалася

в Острозькій академії. Принаймні про це немає ніяких відомостей. Тим більше в умовах тогочасної конфесійно-ідейної боротьби це видається малоймовірним. Однак деякі філософські ідеї (переважно християнських неоплатоніків) були присутні в творах острозьких письменників-полемістів. Також у творах острозьких книжників, зокрема Г. і М. Смотрицьких, бачимо намагання “підняти” народну українську мудрість, народне світосприйняття і світовідчуття до рівня філософської рефлексії. На жаль, тенденції синтезу різних культур у теологічній та філософській сферах у Острозі так і не отримали свого логічного завершення. Подальший розвиток цієї тенденції відбувався в Києві, куди перенесли свою діяльність деякі вихованці Острозької академії.

Література

1. Про Острозьку Біблію див.: Бойко М. Острозька Біблія – королева українських книг. – Блумінгтон, Індіана. – 1981; Бондар Н.П. Примірники острозької Біблії у фондах НБУВ // Український археографічний щорічник. Нова сер. – Вип. 8-9. – К. – Нью-Йорк, 2004; Бондар Н. Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Наук. збірник. – Вип. 1. – Острог, 2005; Врядий А.А. Первопечатные книги Ивана Федорова (“Острожская библия” 1581 года) и “Грамматика” М.Г. Смотрицкого // Ученые записки Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук. – 1975. – Вып. 26; Врядий А.А. Морфологическая характеристика имен существительных в “Острожской библии” 1581 г. печати Ивана Федорова и “Грамматика” М.Смотрицкого // Сборник научных трудов Ташкентского педагогического института. – 1976. – Т.166; Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. – М., 1855; Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины ХУЫ в.: Св. каталог. – Кн. 1. – М., 2003; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К., 2003; Зернова А.С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947; Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975 (друге видання 1983 р.); Ісаєвич Я.Д. Новое об Иване Федорове // Вопросы истории. – 1979. – № 9; Ісаєвич Я.Д. Новый документ об Иване Федорове // Федоровские чтения, 1978 – М., 1981; Ковалів В.-Й. “Острозька Біблія” очима католика // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 1999; Ковальський М.П. Джерела про

початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972; Ковальський М.П. Біблія Острозька // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998; Ковальський М. 400-річчя Острозької Біблії на форумі Федорознавців у Львові і Острозі 1981 р. // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 2; Кралюк П. Контекст передмов до Острозької Біблії // Наукові записки / Острозька академія. Острог, 2000. – Т. 3; Кралюк П. Острозька Біблія як форпост православно-слов'янського світу // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі й єпархії у Великій Британії. – Лондон, 2004. – Ч. 1; Кралюк П. Острозька Біблія: текст і контекст // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 10; Кралюк П.М. Острозька біблія в дослідженнях М.Грушевського, І.Франка та І.Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. III; Кралюк П.М., Турконяк Р., Пасічник І.Д. Острозька Біблія в контексті української та європейських культур. – Острог, 2006; Кралюк П. Попередники Острозької Біблії // Історія музейництва та пам'ятникоохоронної справи в Острозі і на Волині. – Острог, 2006; Кушнір М. Острозька Біблія 1581 року в науковій спадщині Івана Огієнка // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 2; Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М.: Книга, 1974; Немировский Е.Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978; Немировский Е.Л. Острожская Библия // Федоровские чтения. – 2005. – М., 2005; Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994; Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Князь Костянтин Острозький. – Без м/в: М.П."Світязь", 1992; Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. – К.: Україна, 1993; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005; Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Ч. 1; Рафальский Г. Главный источник Острожской Библии // Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – Часть неофициальная. – № 42. – С. 15-25; № 43. – С. 75-84; Франко І. Причинок до студій над Острозькою біблією // Франко І. Зібрання творів: У п'ятидесяти томах. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.37; Цуркан Р.К. Славянский перевод Библии. – М., 1999; Чистович И.А. История перевода Библии на русский язык. – М., 1999.

2. Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження. – С. 15.

3. Див.: Смотрицький Г. Ключь царства небесного. – Житомир, 2005.

4. Див.: Ясіновський А. Зі спостережень над українським перекладом "Синтагматіона про сім святих тайн" Гавріїла Севера //

Християнство й українська мова. – Львів, 2000. – С.131-136; його ж. Внесок Острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII століть). – Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Число 3. – Львів, 2001. – С. 217-227.

5. Про Острозьку академію див.: Мицько І.З Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990.

6. Про М.Смотрицького див.: Короткий В.Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Мн., 1987; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Прокошина Е.С. Мелетий Смотрицкий. – Мн., 1966; Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.

7. Копыстенский З. Палинодия // С.-Петербург, 1878. – Т. 4. – С. 904.